

> Retouradres Postbus 20201 2500 EE Den Haag

Zie verzendlijst

Auditdienst Rijk

Kalvermarkt 32
2511 CB Den Haag
Postbus 20201
2500 EE Den Haag
www.rijksoverheid.nl

Inlichtingen

Datum 16 september 2014
Betreft Accountantsrapport inzake de jaarrapportage van het project Vervanging F-16 over het jaar 2013

Ons kenmerk
ADR/ 2014/1226

Uw brief (kenmerk)

Bijlagen

1

Bijgaand bied ik u aan het ondertekende accountantsrapport inzake het project Vervanging F-16 over het jaar 2013. Dit project is door de Tweede Kamer aangemerkt als groot project. Derhalve wordt dit rapport uitgebracht op grond van de door de Tweede Kamer vastgestelde Regeling Grote Projecten.

Het onderzoek naar het project Vervanging F-16 heeft betrekking op informatie zoals deze is opgenomen in de twaalfde Jaarrapportage over het project Vervanging F-16 (nr. BS2014026154) van de Ministers van Defensie en Economische Zaken aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal.

In het accountantsrapport wordt nader ingegaan op de door ons verrichte werkzaamheden en onze conclusies en bevindingen daaromtrent.

Ik verzoek u ons rapport over het project Vervanging F-16 te doen doorgeleiden naar de Tweede Kamer der Staten-Generaal

Auditdienst Rijk
Ministerie van Financiën

Kol. C.P ter Heege, MPA
Wvd. Directeur Cluster Defensie

verzendinglijst

Aan:

De Minister van Defensie

POSTBUS 20701
2500 ES Den Haag

Door tussenkomst van:
De Secretaris-Generaal

Postbus 20701
2500 ES Den Haag

Afschrift aan:

De Commandant der Strijdkrachten

POSTBUS 20701
2500 ES Den Haag

De Directeur Defensie Materieel Organisatie

Postbus 90822
2509 LV Den Haag

De Hoofddirecteur Financiën & Control

Postbus 20701
2500 ES Den Haag

Ministerie van Financiën
Auditdienst Rijk

**Accountantsrapport bij de
jaarrapportage project VF-16 over het jaar 2013**

Uitgebracht ten behoeve van de Tweede Kamer
der Staten-Generaal

Datum   16 september 2014

Colofon

ministerie van Financiën, Auditdienst Rijk

Postbus 20201
2500 EE Den Haag

Nummer   ADR/2014/1226

Inhoud

Colofon	2
1 Inleiding	4
2 Controleverklaring van de onafhankelijke accountant	8
2.1 Bevindingen met betrekking tot de Financiële Verantwoording (bijlage 3 van de jaarrapportage van het project VF-16 over het jaar 2013)	10
3 Assurancerapport inzake de kwaliteit en volledigheid van de in de jaarrapportage opgenomen financiële en niet-financiële informatie en de (toereikendheid van de) beheersing en het beheer van het project.	11
3.1 Inleiding	11
3.2 Criteria	11
3.3 Verrichte werkzaamheden	12
3.4 Inhoud van deze paragraaf	13
3.4.1 Conclusies	13
3.4.2 Bevindingen	13
4 Rapport van bevindingen inzake de toegepaste calculatie-methoden en risicoanalyses, de realiteitsgehalte van de financiering en budgettaire inpasbaarheid en de overige onderwerpen.	18
4.1 Inleiding	18
4.2 Verrichte werkzaamheden	18
4.3 Bevindingen	19
4.3.1 Toegepaste calculatiemethoden en risicoanalyses	19
4.3.2 Realiteitsgehalte financiering en budgettaire inpasbaarheid	20
4.3.3 Nederlandse projecten	20
4.3.4 Inschakeling Nederlandse industrie	20
Bijlage bij accountantsrapport nr. ADR/2014/1226	22

1 Inleiding

Opdracht

Het project Vervanging F-16 (project VF-16) is door de Tweede Kamer op 17 juni 1999 als groot project aangewezen. De Vaste Commissie voor Defensie (VCD) van de Tweede Kamer der Staten-Generaal heeft in een brief van 23 september 1999 aangegeven op welke wijze de VCD de Regeling Grote Projecten (RGP) voor dit project wil hanteren. In 2009 en 2011 heeft de VCD vervolgens aanpassingen in de gewenste informatievoorziening verlangd.

De VCD heeft op 20 maart 2014 besloten de informatieafspraken met de Ministers over het project VF-16 te herijken. Artikel 11 'Actualiseren van afspraken en basisrapportage' van de RGP biedt hiervoor de grondslag. Kort daarna – 4 april 2014 – heeft de VCD in een zogenaamde uitgangspuntennotitie het besluit tot herijking van de informatievoorziening kenbaar gemaakt en daarbij aangegeven dat deze notitie in de plaats komt van eerdere afspraken over de gewenste informatievoorziening.

De twee redenen die ten grondslag lagen aan die notitie waren:

- de door het ministerie van Defensie met de Nota "In het belang van Nederland" gemaakte keuze voor de F-35 ter vervanging van de F-16;
- de Nederlandse deelname aan de operationele test- en evaluatiefase (IOT&E) in 2015.

In de uitgangspuntennotitie worden uitgangspunten geschetst voor:

- de procedures voor de invulling van de grootprojectstatus;
- de niet-financiële informatievoorziening;
- de financiële informatievoorziening en
- de kwaliteit van de informatievoorziening.

Voorts is gesteld dat deze uitgangspunten aanvullend zijn op de aanwijzingen in de RGP en de afspraken over de informatievoorziening zoals vastgelegd in het Defensie Materieel Proces (DMP).

Wij voeren onderzoek uit naar de specifiek in de RGP genoemde aspecten:

- de beheersing en het beheer van het project;
- de kwaliteit en volledigheid van de in de jaarrapportage opgenomen financiële en niet-financiële informatie.

Vanwege het bijzondere en politieke karakter van dit grote project, hebben wij ook de volgende aspecten meegenomen in ons onderzoek:

- de toegepaste calculatiemethoden en risicoanalyses;
- realiteitsgehalte van de financiering en de budgettaire inpasbaarheid;
- overige onderwerpen (Nederlandse projecten en inschakeling Nederlandse industrie).

Wij hebben de opdracht conform onze vaktechnische richtlijnen drieledig verdeeld en nemen in ons accountantsrapport het volgende op:

- een controleverklaring bij de financiële verantwoording, zoals opgenomen in Bijlage 3 van de jaarrapportage van het project VF-16 over het jaar 2013;
- een assurancerapport inhoudende conclusies en onderliggende bevindingen over de aspecten de beheersing en het beheer van het project alsmede over de kwaliteit en

volledigheid van de in de jaarrapportage opgenomen financiële en niet-financiële informatie;

- een rapport van bevindingen over de toegepaste calculatiemethoden en risicoanalyses, het realiteitsgehalte van de financiering en de budgettaire inpasbaarheid en overige onderwerpen (Nederlandse projecten en inschakeling Nederlandse industrie).

Op verzoek van de Minister van Defensie en met instemming van de Minister van Economische Zaken, is onze opdracht tot op heden in de vorm van een joint audit uitgevoerd. Omdat vanaf 1 april jongstleden de Auditdienst van het ministerie van Defensie is opgegaan in de Auditdienst Rijk (waar vanaf dat moment alle departementale auditdiensten in waren opgegaan) van het ministerie van Financiën, is nu formeel geen sprake meer van een joint audit van twee departementale Auditdiensten. Feitelijk en praktisch gezien is nog wel sprake van een joint audit, hetgeen zich uit in de dubbele ondertekening van zowel het rapport als de controleverklaring.

Beschrijving van het object van onderzoek

Wij hebben de jaarrapportage inclusief de in bijlage 3 opgenomen financiële verantwoording van het project VF-16 over het jaar 2013, die als bijlage bij ons rapport is gevoegd, onderzocht. Deze jaarrapportage is opgesteld onder de verantwoordelijkheid van de Ministers van Defensie en Economische Zaken.

Het is onze verantwoordelijkheid om een controleverklaring af te geven en conclusies en bevindingen te formuleren.

Normatiek

De VCD heeft op 20 maart 2014 besloten de informatieafspraken met de Minister over het Groot project VF-16 te herijken. De Minister van Defensie heeft in een tweetal reacties op de uitgangspuntennotitie (Kamerstuk 26 488, nr. 346 en 348) en een daaropvolgend Algemeen Overleg (AO) over de informatievoorziening rondom het project VF-16 op 1 juli jongstleden, aangegeven te zullen voldoen aan het verzoek, met een aanpassing in de voorgestelde periodiciteit en de verschijningsmomenten van de voortgangsrapportages. Voorts heeft zij de Kamer geïnformeerd dat beide halfjaarrapportages financiële informatie bevatten en derhalve vergezeld zullen gaan van een accountantsrapport. Dit is door de VCD geaccepteerd en daarmee vormt de uitgangspuntennotitie de normatiek voor de rapportages over het project VF-16 en voor onze accountantsrapporten daarbij.

Wij merken op dat met Kamerstuk 26 488, nr. 353 van 22 juli 2014, de aanpassingen worden weergegeven naar aanleiding van de reactie van de Minister van Defensie (Kamerstuk 26 488, nr. 346) en het AO van 1 juli jongstleden. Daarbij is naar onze mening ten onrechte in zowel artikel 2.2, als in Bijlage 1 niet opgenomen dat de (eerste) halfjaarrapportage pas na 15 maart 2015 zal worden uitgebracht. Bovendien is niet, de door de Minister van Defensie gedane toezegging, opgenomen dat een overzicht van de belangrijkste incidenten rondom de F-35 in de (half)jaarrapportage zal worden opgenomen.

Gemakshalve verwijzen wij in dit rapport naar het betreffende Kamerstuk (nr. 353) voor kennisneming van de specifieke informatiebehoefte van de VCD.

Ter voorkoming van onduidelijkheden in de toekomst geven wij de VCD in overweging tot een eenduidige normatiek te komen voor het opstellen van de halfjaarrapportages. Dit geldt ook voor de door de VCD geformuleerde algemene eisen voor de vormgeving van de

voortgangsrapportages voor de aspecten gewenste informatiedichtheid versus omvang van de rapportage.

Reikwijdte

Betreffende de informatie in de jaarrapportage hebben wij met de volgende beperkingen in ons onderzoek te maken:

- De financiële informatie bestaat uit zowel gerealiseerde als toekomstige (geraamde) exploitatie - en investeringskosten, evenals de (geschatte) effecten van de industriële participatie. De geraamde kosten en de toekomstig benodigde budgetten zijn zowel gebaseerd op ramingen van het Amerikaanse ministerie van Defensie als voor wat betreft het nationale gedeelte op de ramingen van de projectorganisatie in Nederland.
- De toekomstgerichte informatie heeft op onderdelen betrekking op een periode tot na 2058 en is gebaseerd op veronderstellingen en schattingen. De werkelijke uitkomsten zullen naar alle waarschijnlijkheid afwijken van de voorspelling, aangezien de veronderstelde gebeurtenissen zich veelal niet zullen voordoen zoals verwacht en de afwijking van materieel belang kan zijn.
- Uitgangspunten voor onze werkzaamheden zijn geweest de verleden jaar vastgestelde investerings- en exploitatiebudgetten van respectievelijk € 4,5 miljard en € 270 miljoen, prijspeil 2012 (incl. jaarlijkse overheveling van € 9,2 miljoen vanuit het investeringsbudget naar het exploitatiebudget). Deze bedragen zijn door de Algemene Rekenkamer (AR) gevalideerd, zonder inhoudelijke bijdrage door de departementale auditdiensten.
- Voor wat betreft de (externe) informatie over (de ontwikkeling van) de F-35 en de validatie hiervan zijn de beide departementen en wij in grote mate afhankelijk van hetgeen daaromtrent uit de VS door diverse instanties beschikbaar wordt gesteld. Binnen de beide departementen zijn relatief weinig mogelijkheden aanwezig om deze informatie op betrouwbaarheid te toetsen. Wij hebben geen bevoegdheden om de juistheid van de Amerikaanse broninformatie te onderzoeken. Veelal wordt deze informatie als een gegeven aangenomen en bezien op de consequenties voor het project in Nederland. De gesloten MoU's bieden de partnerlanden nauwelijks tot geen ruimte voor een zelfstandig onderzoek naar de juistheid van de kostenramingen en de feitelijke projectbestedingen. Wij kunnen daarom geen oordeel geven over de betrouwbaarheid van de informatie uit de VS.
- Bij tal van lopende en nieuwe projecten binnen Defensie wordt rekening gehouden met het project VF-16. Deze gerelateerde projecten zijn niet in het projectbudget VF-16 opgenomen en derhalve niet in ons onderzoek betrokken. Dit geldt niet voor het project Langer Doorvliegen, dat in de uitgangspuntennotitie wordt behandeld. Dit project maakt geen deel uit van het projectbudget maar hebben wij wel in ons onderzoek betrokken.
- In de jaarrapportage wordt veelvuldig verwezen naar aan de Tweede Kamer verstrekte informatie. Wij hebben de inhoud en de juistheid van deze informatieverschaffing aan de Tweede Kamer niet in ons onderzoek betrokken en onze conclusies in dit rapport betreffen dan ook niet deze informatie en brieven, tenzij uitdrukkelijk vermeld.

- Met onze eerdere opmerkingen over concept versies van de jaarrapportage is in de definitieve jaarrapportage rekening gehouden.

Relevante ontwikkelingen sinds vorige jaarrapportage

Onder het kopje "Opdracht" is reeds verwoord dat ná deze jaarrapportage en het bijbehorende accountantsrapport, sprake zal zijn van een cyclus van halfjaarrapportages voor het project VF-16 met een bijbehorend accountantsrapport.

Gedurende onze audit van oktober 2013 in de VS hebben wij gesproken met vertegenwoordigers van het JPO waaronder de Program Executive Officer (PEO). De toentertijd door de PEO toegezegde "transparency and accountability" hebben mei jl. geleid tot een bezoek aan het JPO, waar wij samen met de AR een eerste beperkte audit hebben uitgevoerd. Het object van onderzoek betrof het totstandkomingsproces van de ramingscijfers en de waarborgen voor betrouwbaarheid van het F-35-project in de VS. De inhoudelijke juistheid van deze ramingscijfers was geen object van controle. De resultaten van de audit zullen gebruikt worden in onze toekomstige rapportages over het project VF-16.

2 Controleverklaring van de onafhankelijke accountant

Controleverklaring behorende bij de in de jaarrapportage van het project VF-16 over het jaar 2013 in Bijlage 3 opgenomen financiële verantwoording (tevens opgenomen als bijlage 1 bij dit rapport)

Den Haag, 16 september 2014

Afgegeven ten behoeve van de Tweede Kamer der Staten-Generaal

Wij hebben de financiële verantwoording van het project VF-16, zoals opgenomen in Bijlage 3 bij de jaarrapportage 2013 gecontroleerd. Het overzicht is opgesteld door de Ministers van Defensie en van Economische Zaken, in overeenstemming met de vereisten voor financiële verslaggeving, zoals opgenomen in de Comptabiliteitswet en de Regeling Grote Projecten.

Verantwoordelijkheid van de Ministers van Defensie en van Economische Zaken

De Ministers van Defensie en van Economische Zaken zijn verantwoordelijk voor het opstellen van deze financiële verantwoording, in overeenstemming met de vereisten voor financiële verslaggeving, zoals opgenomen in de Comptabiliteitswet en de Regeling Grote Projecten. Deze Ministers zijn tevens verantwoordelijk voor de comptabele rechtmatigheid en voor een zodanige interne beheersing als zij noodzakelijk achten om het opstellen van de financiële verantwoording mogelijk te maken zonder afwijkingen van materieel belang als gevolg van fraude of fouten.

Verantwoordelijkheid van de accountant

Onze verantwoordelijkheid is het geven van een oordeel over de financiële verantwoording op basis van onze controle. Wij hebben onze controle verricht in overeenstemming met Nederlands recht, waaronder de Nederlandse controlestandaarden. Dit vereist dat wij voldoen aan de voor ons geldende ethische voorschriften en dat wij onze controle zodanig plannen en uitvoeren dat een redelijke mate van zekerheid wordt verkregen over de juistheid, de volledigheid en de comptabele rechtmatigheid van de in de jaarrapportage opgenomen financiële verantwoording.

Een controle omvat het uitvoeren van werkzaamheden ter verkrijging van controle-informatie over de bedragen en de toelichtingen in de financiële verantwoording. De geselecteerde werkzaamheden zijn afhankelijk van de door de accountant toegepaste oordeelsvorming, met inbegrip van het inschatten van de risico's dat de financiële verantwoording een afwijking van materieel belang bevat als gevolg van fraude of fouten.

Bij het maken van deze risico-inschattingen neemt de accountant de interne beheersing in aanmerking die relevant is voor het opmaken van de financiële verantwoording door de Ministers, gericht op het opzetten van controlewerkzaamheden die passend zijn in de omstandigheden.

Deze risico-inschattingen hebben echter niet tot doel een oordeel tot uitdrukking te brengen over de effectiviteit van de interne beheersing van de ministeries.

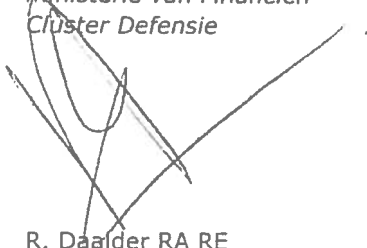
Een controle omvat tevens het evalueren van de geschiktheid van de gebruikte grondslagen voor financiële verslaggeving en van de redelijkheid van de door de Ministers gemaakte schattingen.

Wij zijn van mening dat de door ons verkregen controle-informatie voldoende en geschikt is om een onderbouwing voor ons oordeel te bieden.

Oordeel

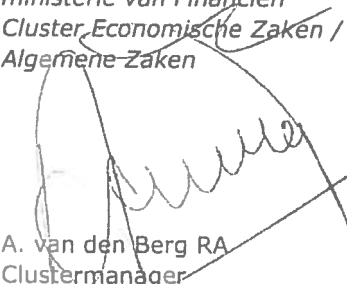
Naar ons oordeel is de financiële verantwoording van het project VF-16, zoals opgenomen in bijlage 3 bij de jaarrapportage 2013 in alle van materieel belang zijnde aspecten opgesteld in overeenstemming met de vereisten voor financiële verslaggeving, zoals opgenomen in de Comptabiliteitswet en de Regeling Grote Projecten en is een redelijke mate van zekerheid verkregen over de juistheid, de volledigheid en de decompetele rechtmatigheid van deze financiële verantwoording.

Auditdienst Rijk
ministerie van Financiën
Cluster Defensie

R. Daalder RA RE
Clustermanager

Auditdienst Rijk
ministerie van Financiën
Cluster Economische Zaken /
Algemene Zaken

A. van den Berg RA
Clustermanager

2.1 **Bevindingen met betrekking tot de Financiële Verantwoording (bijlage 3 van de jaarrapportage van het project VF-16 over het jaar 2013)**

Evenals vorig jaar hebben wij vastgesteld dat de door het ministerie van Defensie opgeleverde concept financiële verantwoording afweek van de intern opgestelde definitieve cijfers ten behoeve van het Jaarverslag Defensie 2013 en dat derhalve correcties nodig waren om te komen tot de uiteindelijk opgenomen cijfers in bijlage 3.

De stand voorschotten had ultimo 2013 een omvang van € 500,2 miljoen. Hiervan had een bedrag van € 277,6 miljoen betrekking op de testtoestellen. Van het deel dat niet op de testtoestellen betrekking had, had ultimo 2013 tot een bedrag van circa € 107,7 miljoen verrekend kunnen worden. Dit heeft mede door onderbezetting bij het projectbureau en gewijzigde prioriteitenstelling nog niet plaatsgevonden (zie ook 3.4.2). Inmiddels is door het ministerie van Defensie besloten de (financiële) capaciteit op dit dossier te vergroten.

In de Business Case (voor de ontwikkelingsfase) is rekening gehouden met verschillende voordelen voor de Nederlandse Staat, voortvloeiend uit deelname aan de System Development and Demonstration (SDD) fase. Een van deze voordelen betreft royalty's, die uit hoofde van verkoop van de F-35 aan FMS-landen (Foreign Military Sales) ontvangen worden op het moment dat deze toestellen worden afgeleverd. Op dit moment zijn nog geen toestellen geleverd aan FMS-landen.

De door het ministerie van Economische Zaken gerealiseerde ontvangsten in 2013 vanuit de Nederlandse industrie zijn verantwoord in de financiële verantwoording en voor de toekomstige ontvangsten heeft het ministerie van Economische Zaken een extracomptabele vordering in haar administratie opgenomen.

3 Assurancerapport inzake de kwaliteit en volledigheid van de in de jaarrapportage opgenomen financiële en niet-financiële informatie en de (toereikendheid van de) beheersing en het beheer van het project.

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk zijn onze conclusies en onderliggende bevindingen opgenomen met betrekking tot de volledigheid en kwaliteit van de in de jaarrapportage opgenomen informatie en de toereikendheid van de beheersing en het beheer van het project.

Wij hebben ons onderzoek verricht in overeenstemming met Nederlands recht, waaronder Standaard 3000 "Assurance-opdrachten anders dan opdrachten tot controle en beoordeling van historische financiële informatie" en Standaard 3400 "Onderzoek van toekomstgerichte financiële informatie". Dienovereenkomstig hebben wij ons onderzoek zodanig gepland en uitgevoerd dat een redelijke zekerheid is verkregen voor onze conclusies met betrekking tot de door ons onderzochte punten. Een assurance-opdracht omvat onder meer een onderzoek door middel van deelwaarnemingen van relevante gegevens.

Wij zijn van mening dat de door ons verkregen assurance-informatie voldoende en geschikt is als basis voor onze conclusies.

3.2 Criteria

De kwaliteit en de volledigheid van de in de jaarrapportage 2013 opgenomen financiële en niet-financiële informatie is beoordeeld aan de hand van de eisen die hieraan worden gesteld in de RGP en aan de informatiebehoefte van de Tweede Kamer, zoals vastgelegd in Kamerstuk 26 488, nr. 353 van 22 juli 2014. In dit stuk, genoemd de uitgangspuntennotitie, heeft de VCD nadere uitgangspunten geschetst voor:

- de procedures voor de invulling van de grootprojectstatus;
- de niet-financiële informatievoorziening;
- de financiële informatievoorziening en
- de kwaliteit van de informatievoorziening.

Ons onderzoek is grotendeels uitgevoerd bij de projectorganisatie van de ministeries van Defensie en Economische Zaken. Daarbij hebben wij ons onder meer gebaseerd op de volgende bronnen:

- schriftelijke stukken betreffende de informatievoorziening en correspondentie aan en met de Tweede Kamer;
- correspondentie en (beleids-) gegevens en de onderliggende (financiële) administraties;
- verslagen van diverse nationale en internationale overlegfora;
- interviews met de medewerkers van de projectorganisatie van de ministeries van Defensie en Economische Zaken in Nederland en interviews met de betrokkenen van de Bestuursstaf van het ministerie van Defensie.

Met betrekking tot de totstandkoming van de toekomstgerichte financiële informatie en niet-financiële informatie geldt dat de desbetreffende informatie op een ordelijke, controleerbare en deugdelijke wijze tot stand dient te komen. De belangrijkste in dat kader vast te stellen aspecten zijn dat:

- de verantwoordelijkheden en bevoegdheden goed in het totstandkomingproces zijn belegd;
- het totstandkomingproces achteraf reconstrueerbaar is;
- de informatie die als uitkomst van het totstandkomingproces is opgeleverd, op volledige en juiste wijze in de jaarrapportage is opgenomen.

Verder geldt dat de toekomstgerichte financiële informatie en de niet-financiële informatie niet strijdig mogen zijn met andere in de jaarrapportage opgenomen informatie. Waar nodig dient de niet-financiële informatie te zijn voorzien van een duidelijke bronvermelding.

3.3 **Verrichte werkzaamheden**

De (toereikendheid van de) beheersing en het beheer van het project

Wij hebben de opzet en werking van het beheer en de beheersing van het project - waaronder de administratieve processen en interne controlemaatregelen - beoordeeld door middel van interviews en de beoordeling van de relevante documentatie ter zake. Wij hebben onder meer aandacht besteed aan de beheersmaatregelen met betrekking tot de planning, de voortgangsbewaking, de budgetbewaking, de interne informatievoorziening en het risicomanagement.

De kwaliteit en volledigheid van de in de jaarrapportage opgenomen financiële en niet-financiële informatie

Ter zake van de volledigheid van de in de jaarrapportage opgenomen financiële en niet-financiële informatie, zijn wij nagegaan of de volgens artikel 12 van de RGP en de uitgangspuntennotitie van de VCD, gestelde informatiebehoefte, is opgenomen in de jaarrapportage.

Ten aanzien van de kwaliteit zijn wij nagegaan dat deze informatie in de jaarrapportage ordelijk, controleerbaar en deugdelijk tot stand is gekomen.

Voor toekomstgerichte informatie geldt dat wij de redelijkheid van de schattingen zijn nagegaan alsmede de aanvaardbaarheid van de daaraan ten grondslag liggende veronderstellingen en dat deze juist zijn gepresenteerd en toegelicht. Voorts zijn wij nagegaan dat deze informatie niet strijdig is met de historische financiële informatie en de niet-financiële informatie in de jaarrapportage.

3.4 **Inhoud van deze paragraaf**

Overeenkomstig de opdracht formuleren wij hieronder, met inachtneming van de beperkingen als vermeld in hoofdstuk 1, onze conclusies en onderliggende bevindingen met betrekking tot:

- de beheersing en het beheer van het project;
- de kwaliteit en volledigheid van de in de jaarrapportage opgenomen financiële en niet-financiële informatie (het proces van totstandkoming).

3.4.1 *Conclusies*

Met betrekking tot *beheersing en beheer van het project* concluderen wij dat de opzet en werking bij beide departementen in 2013 toereikend waren uitgezonderd het mogelijke effect van de volgende bevindingen:

- Het ontbreken van compenserende interne beheersingsmaatregelen, gegeven de keuze van Defensie om geen geïntegreerde en geautomatiseerde projectadministratie te implementeren.
- Het ontbreken van Amerikaanse controle-informatie over het programma.

Met betrekking tot *de kwaliteit en volledigheid van de in de jaarrapportage opgenomen financiële en niet-financiële informatie* concluderen wij dat in de jaarrapportage de onderwerpen zoals genoemd in de RGP en de informatiebehoefte van de Tweede Kamer, zoals vastgelegd in Kamerstuk 26 488, nr. 353 van 22 juli 2014, zijn opgenomen, uitgezonderd het mogelijke effect van de volgende onderwerpen die naar onze mening niet of te summier zijn beschreven:

- ALIS;
- Business Case motorenonderhoud;
- risico mitigerende maatregelen;
- internationale rapporten;
- operationele inzetbaarheid tijdens Transitiefase;
- additionele reservering in meerjarenbegroting van € 47,1 miljoen (zie 4.3.2)

3.4.2 *Bevindingen*

Onderstaande bevindingen dienen als onderbouwing van de hierboven geformuleerde conclusies en als separate bevindingen bij de overige onderzochte aspecten.

De beheersing en het beheer van het project

- de projectregie bij Defensie vanaf 1 november 2013 is overgegaan van de Directeur Defensie Materieel Organisatie (DMO) naar de Hoofddirectie Beleid (HDB).
- De financiële begrotingsadministratie (FINAD) van het ministerie van defensie is niet (in)gericht op het voeren van een langlopende projectadministratie. Het ministerie van Defensie heeft besloten om geen projectenmodule van FINAD te implementeren. Nu het project verder voortschrijdt, is het zaak dat compenserende interne beheersingsmaatregelen worden genomen. Dit geldt temeer daar begin 2015 mogelijk de eerste bestelling zal gaan plaatsvinden met als doel in 2019 8 toestellen geleverd te krijgen.

- Vorig jaar hebben wij bij onze controlewerkzaamheden een risico onderkend op achteruitgang van de kwaliteit van het financieel beheer in relatie tot het project, mede door personele, administratieve en organisatorische redenen. In de verslagperiode hebben wij daar nog geen concrete risico mitigerende maatregelen voor waargenomen. In de jaarrapportage is vermeld dat vanaf september 2014 additionele capaciteit bij DMO ter ondersteuning van de controller van het project VF-16 beschikbaar is.
- De stand van de openstaande voorschotten, die verrekend hadden kunnen worden, is inmiddels opgelopen van € 68 miljoen ultimo 2012 tot € 107,7 miljoen ultimo 2013. Verificatieplannen zijn essentieel bij het rechtmatig verrekenen van voorschotten met betrekking tot complexe materiële aanschaffingen. Tot op heden heeft het projectbureau geen verificatieplannen opgesteld om de voorschotten te verrekenen van de inmiddels medio 2013 overgedragen twee testtoestellen. Dat is met name het gevolg van de personele onderbezetting bij het projectbureau. Dit is op dit moment nog geen financieel risico.
- de opgeleverde concept financiële verantwoording van dit project week dit jaar wederom af van de opgestelde definitieve cijfers in het Jaarverslag 2013 van het ministerie van Defensie. Derhalve waren correcties nodig om te komen tot de uiteindelijk opgenomen cijfers in bijlage 3 te komen. Het ministerie van Defensie heeft toegezegd stappen te ondernemen om te komen tot aanpassing van de werkwijze om de Financiële Verantwoording op te stellen.
- Beide controllers (controller DMO en concerncontroller) hebben door het geven van hun paraaf ingestemd met de financiële paragrafen zoals opgenomen in de jaarrapportage. Hiermee wordt invulling gegeven aan het gestelde in de Comptabiliteitswet, Besluit Taak FEZ en de hierop gebaseerde interne Defensie-regelgeving;
- Voor het verkrijgen van Amerikaanse informatie gelden afspraken in de verschillende MoU's over onder andere de auditactiviteiten van partnerlanden. Dergelijke informatie vormt een belangrijk onderdeel van het stelsel van interne beheersingsmaatregelen binnen het ministerie van Defensie. Ondanks de getoonde "transparency and accountability" en de gedane toezeggingen door de PEO, heeft het JPO de ADR geen afschriften van rapportages van de auditinstanties *Defense Contract Management Agency* (DCMA) en *Defense Contract Audit Agency* (DCAA) van US DoD verstrekt.

De kwaliteit en volledigheid van de opgenomen financiële en niet financiële informatie (proces van totstandkoming)

- De onderwerpen zoals genoemd in de RGP en de informatiebehoefte van de Tweede Kamer, zoals vastgelegd in Kamerstuk 26 488, nr. 353 van 22 juli 2014, zijn opgenomen, uitgezonderd het mogelijke effect van de volgende bevindingen:
  - o het hoofdstuk "internationale rapporten" is, voor zover onze accountantsdeskundigheid reikt, een correcte weergave van de inhoud van de individuele rapporten. Dit hoofdstuk heeft zich beperkt tot de rapportages van de door de VCD expliciet benoemde internationale rapporten.
  - o ten aanzien van de eis uit de uitgangspuntennotitie in punt 3.2 dat de ambities in lijn zijn met de aantallen toestellen is de

informatieverstrekking, met name over de haalbaarheid van de ambities in de transitiefase in de jaarrapportage, summier. Naar de mening van het ministerie van Defensie is de operationele inzetbaarheid van de F-16 en F-35 jachtvliegtuigen tijdens de transitiefase, op dit moment onderwerp van studie en wordt dit nader uitgewerkt in het CLSK Transitieplan F-35. Hierdoor is nog niet duidelijk in hoeverre Defensie de gehele periode haar ambitie kan waarmaken.

- o In de herziene informatiebehoefte van de VCD is onder andere opgenomen dat een heldere overzichtstabel moet worden opgenomen waarin de oorspronkelijke doelstelling qua orders en opdrachten wordt afgezet tegen de realisatie. In de jaarrapportage is opgenomen dat de raming van \$ 9 miljard aan potentiële Nederlandse omzet in het verleden nooit is uitgesplitst naar jaarramingen en dit in de toekomst ook niet zal kunnen gebeuren.
- Het proces van totstandkoming van de informatie in het financiële hoofdstuk is opnieuw moeizaam verlopen. Dit kwam onder meer door:
  - o de opname van cijfermatige opstellingen die afwijken van hetgeen gebruikelijk was in de jaarrapportages van de afgelopen jaren;
  - o een intensief overleg met het ministerie van Financiën, Inspectie der RijksFinanciën (IRF) over de toe te kennen prijscompensatie en koersaanpassing, die begin september heeft geleid tot een tijdelijke afspraak en die daarna moest worden verwerkt in de financiële tabellen. Na de behandeling van de begroting 2015 zal het overleg over deze afspraken worden voortgezet.
  - o de toenemende complexiteit in de uitvoering van de financiële afspraken tussen de ministeries van Defensie en Financiën, die zich o.a. uit in een andere wijze van berekening van de prijscompensatie van het investeringsbudget van de F-35 versus dat van het exploitatiebudget van de F-35.
  - o de late vaststelling van de post "risicoreservering";
  - o de vakantieperiode hetgeen de afstemming bemoeilijkt (en hetgeen ook volgend jaar het geval zal zijn).
- De IRF is intensief betrokken bij de opstelling en samenstelling van (het financiële hoofdstuk in) de jaarrapportage en het schrijven van Kamerstukken. In tegenstelling tot vorig jaar, staat deze betrokkenheid niet meer genoemd in de jaarrapportage, terwijl van een afnemende betrokkenheid geenszins sprake is.

Door het ministerie van Defensie is bij het opstellen van de tabellen in het financiële hoofdstuk in de jaarrapportage rekening gehouden met een plandollarkoers van € 0,7634. Volgens mondelinge toelichting heeft het ministerie van Defensie met het oog op een stabiele begrotingsvoorbereiding geen verlaging doorgevoerd van deze plandollarkoers naar de lagere plandollarkoers van € 0,737, die in maart 2014 is bekend gesteld door het Centraal Plan Bureau middels het Centraal Economisch Plan 2014. Wij stellen vast dat door het ministerie van Economische Zaken in het hoofdstuk "Inschakeling Nederlandse industrie" bij haar ramingen wél rekening is gehouden met deze lagere plandollarkoers.

Op verschillende plaatsen in de jaarrapportage wordt nu dus gerekend met verschillende plandollarkoersen.

Als het ministerie van Defensie wél de lagere plandollarkoers zou hebben gehanteerd, had dit geleid tot een lagere raming van de investerings- en exploitatiekosten van respectievelijk € 120 miljoen en € 6,3 miljoen (per jaar).

- In de jaarrapportage wordt in diverse hoofdstukken melding gemaakt van informatie uit SAR (2011 tot en met 2013). Om de vergelijking met de vorige jaarrapportage te handhaven is door het ministerie van Defensie op een toereikende manier toelichting daaromtrent verstrekt.
- In de jaarrapportage is, evenals in die van vorig jaar, opgenomen dat het oorspronkelijke budget van € 300 miljoen voor het langer doorvliegen met de F-16 taakstellend verlaagd is met € 123 miljoen. Evenals vorig jaar hebben wij geen sluitende onderbouwing ontvangen voor € 85 miljoen van deze gerapporteerde verlaging.
- In de jaarrapportage wordt gemeld dat het JPO rekening houdt met mogelijk tot zes maanden vertraging in het ontwikkelen en testen van de block 3F software. Terecht wordt ook gemeld dat onafhankelijke onderzoeken door de US DoD en de GAO rekening houden met een mogelijke vertraging tot 14 maanden.
- In de jaarrapportage wordt een totale raming van de investeringskosten opgenomen van € 3.868,1 miljoen. Daaraan worden toegevoegd de risicoreservering ad € 410 en de post overheveling naar exploitatiekosten ad € 279,8 (beide gecompenseerd voor prijsinflatie). Dit leidt tot de meest actuele raming van de verwachte investeringskosten van € 4.558 miljoen (tabel 15). Alhoewel de bedragen juist zijn, is het verwarrend dat in tabel 16 het totaalbedrag van de projectraming als € 4.617,6 miljoen wordt gepresenteerd. Dit is het gevolg van de gemaakte afspraken met het ministerie van Financiën over de risicoreservering ten tijde van het opstellen van de Nota In Het Belang van Nederland.
- In de jaarrapportage 2012 is een totale raming van de exploitatiekosten opgenomen van € 8.125,3 miljoen. Gedeeld door 30 jaar komt dit uit op € 270,8 miljoen per jaar. In de jaarrapportage 2013 wordt de totale raming van de jaarlijkse exploitatiekosten uit de jaarrapportage 2012 gepresenteerd als € 271,6 miljoen. Dit is een gevolg van een herrekening in verband met afrondingsverschillen. De toelichting hiervoor is moeilijk te begrijpen.

Overige onderwerpen

- Wij zijn van mening dat, gegeven artikel 12h van de RGP, de volgende onderwerpen ten onrechte niet of niet voldoende in de jaarrapportage zijn beschreven:
  - Business Case motorenonderhoud;
  - beschrijving van de risico mitigerende maatregelen in hoofdstuk risico's;

- problematiek ALIS-koppeling:
  - interfaces tussen ALIS en Nederlandse informatiesystemen;
  - adequate beveiliging van gerubriceerde Nederlandse gegevens;
  - uiteindelijke keuze van de informatiesystemen, die aan ALIS gekoppeld worden.
- additionele reservering in meerjarenbegroting van € 47,1 miljoen (zie 4.3.2).

4 Rapport van bevindingen inzake de toegepaste calculatiemethoden en risicoanalyses, de realiteitsgehalte van de financiering en budgettaire inpasbaarheid en de overige onderwerpen.

4.1 Inleiding

In dit hoofdstuk zijn onze bevindingen opgenomen met betrekking tot de toegepaste calculatiemethoden en risicoanalyses, het realiteitsgehalte van de financiering en de budgettaire inpasbaarheid en de overige onderwerpen (Nederlandse projecten en inschakeling Nederlandse Industrie).

Wij hebben ons onderzoek verricht in overeenstemming met Nederlands recht, waaronder Standaard 4400 "opdrachten tot het verrichten van overeengekomen specifieke werkzaamheden met betrekking tot financiële informatie".

Omdat wij slechts verslag doen van feitelijke bevindingen kan aan deze rapportage, zoals opgenomen in dit hoofdstuk, geen zekerheid worden ontleend omtrent de onderzochte onderwerpen.

4.2 Verrichte werkzaamheden

De toegepaste calculatiemethoden en risicoanalyses.

Wij hebben bij de toegepaste calculatiemethoden en risicoanalyses onder andere onderzocht of:

- sprake is van een consistente ramingsstructuur;
- de post risicoreservering goed is onderbouwd;
- de ramingen adequaat zijn onderbouwd;
- de hypothesen en schattingen redelijk zijn;
- de ramingen opgesteld zijn aan de hand van de meest recente inzichten;
- het prijspeil voor alle onderdelen van de raming gelijk.

Het realiteitsgehalte van de financiering en de budgettaire inpasbaarheid.

Wij hebben bij het *realiteitsgehalte van de financiering en de budgettaire inpasbaarheid* onder andere onderzocht of:

- de raming is bepaald op basis van de beoordeelde calculatiemethode;
- bij de opstelling van de raming rekening is gehouden met de uitkomsten van de risicoanalyse;
- de wijze van financiering en de budgettaire inpassing van deze financiering in de (meerjaren-)begroting achtereenvolgens zijn opgesteld door het projectbureau en HDF&C en afgestemd met de IRF;
- is vastgelegd hoe met eventuele financiële overschrijdingen wordt omgegaan.

Overige onderwerpen

Wij hebben bij de *overige onderwerpen* onder andere onderzocht of de:

- opgaven van de Nederlandse luchtvaartindustrie die F-35 contracten heeft gekregen juist zijn opgenomen;
- verantwoordingen van de partijen van de MFO met betrekking tot de gehaalde en betaalde productieomzet over 2012 ten behoeve van de afdracht aan het ministerie van Economische Zaken in 2013 juist en volledig zijn opgenomen.

4.3 **Bevindingen**

Overeenkomstig de opdracht formuleren wij hieronder, met inachtneming van de beperkingen als vermeld in hoofdstuk 1, onze bevindingen met betrekking tot de aspecten:

- de toegepaste calculatiemethoden en risicoanalyses;
- realiteitsgehalte van de financiering en de budgettaire inpasbaarheid;
- overige onderwerpen (Nederlandse projecten en inschakeling Nederlandse industrie).

4.3.1 *Toegepaste calculatiemethoden en risicoanalyses*

In de jaarrapportage is een adequate beschrijving gegeven van het doorlopen proces om de risico's bij de investeringen en de exploitatie in kaart te brengen en te kwantificeren. Wij zijn van mening dat:

- de gehouden expert-meetings breder van samenstelling zouden kunnen zijn zodat meer checks and balances in dit proces komen. Nu waren voornamelijk direct bij het project betrokken medewerkers aanwezig onder voorzitterschap van TNO.
- het van belang is dat deze expert-meetings tijdiger plaatsvinden. Nu hebben er medio juli twee sessies plaatsgevonden van een halve dag.
- voor wat betreft de facilitering door TNO, ook gedacht kan worden aan het laten toetsen van de uitkomsten van de kwantificering van de risico's door een extern onafhankelijk onderzoeksbureau.
- toetsing door het ministerie van Infrastructuur en Milieu, dat intensief betrokken is bij de inrichting van het risicomanagementtraject bij het ministerie van Defensie, van de uitkomsten, de objectiviteit kan vergroten.
- zoals in de jaarrapportage is opgemerkt, er een aantal posten is waar de genoemde exercitie nog voor moet plaatsvinden.

Voor de totstandkoming van de cijfers in tabellen 15 en 17 in het financiële hoofdstuk is wederom gebruik gemaakt van een door het ministerie van Defensie met TNO ontwikkeld calculatiemodel, hetgeen recent aangepast is. Wij hebben dit model beoordeeld en qua systematiek gevalideerd.

Wij hebben de volgende opmerking:

- Het model is (evenals de voorgaande versies) bruikbaar voor het berekenen van het projectbudget. Omtrent de uitkomsten doen wij geen uitspraken omdat de invoergegevens grotendeels van het JPO afkomstig zijn en door ons niet kunnen worden geverifieerd op betrouwbaarheid. Bovendien hebben de basisgegevens een sterk toekomstgericht karakter.

4.3.2 *Realiteitsgehalte financiering en budgettaire inpasbaarheid*

Dit is de eerste jaarrapportage van het project VF-16 na de Nota In het belang van Nederland, waarin het ministerie van Defensie de afspraken op hoofdlijnen (omtrent prijscompensatie en valutakoersaanpassingen) heeft moeten operationaliseren. Dit bleek complexer dan voorzien en heeft veel overleg gevergd. Dit heeft dit jaar geleid tot voorlopige afspraken met het ministerie van Financiën die, met het oog op de ontstane complexiteit nog verbetering behoeven. Hierover zal nader overleg worden gevoerd tussen beide ministeries.

Het nadere overleg betreft in het bijzonder de manier waarop exact zal worden omgegaan met de compensatie van prijsinflatie en fluctuerende wisselkoersen, gedurende de looptijd van het project. In tabel 26 van de jaarrapportage besteedt het ministerie van Defensie aandacht aan de hieraan verbonden risico's.

In paragraaf 3.4.2. zijn wij al op hoofdlijnen ingegaan op het proces van totstandkoming van de informatie in het financiële hoofdstuk.

Onderstaand enkele voorbeelden van de aanwezige complexiteit:

- o *Nederlandse versus Amerikaanse inflatie*
In de ramingen is gebruik gemaakt van zowel de Nederlandse inflatie van 2,09% voor investeringen en 3,38% voor exploitatie als van de Amerikaanse inflatie van 4,09% voor investeringen én exploitatie. Het investeringsbudget wordt met de Nederlandse inflatie gecorrigeerd; het exploitatiebudget met de Amerikaanse, voor zover van toepassing.
- o *Plandollarkoersaanpassing F-16 versus F-35*
Budgetten worden normaal gesproken aangepast voor wijzigingen in de plandollarkoers, hetgeen bij een gunstiger plandollarkoers leidt tot een verlaging van het budget (en omgekeerd). Deze procedure wordt niet toegepast voor zowel het investeringsbudget als het exploitatiebudget van de F-35, want koerswijzigingen moeten binnen de vastgestelde budgetten worden opgevangen. Wij merken op dat in de transitiefase deze verschillend samengestelde exploitatiebudgetten van de F-16 en de F-35 bij elkaar moeten worden opgeteld.
- o *Defensie InvesteringsPlan (DIP)*
Onder het kopje *Nederlandse versus Amerikaanse inflatie* hebben wij vermeld dat een deel van de Amerikaanse inflatie niet in het investeringsbudget is gecompenseerd. De ministeries van Defensie en Financiën zijn overeengekomen dit tekort ad € 47,1 miljoen te reserveren op een separate begrotingsregel in het DIP, maar nu nog niet toe te voegen aan het projectbudget.

4.3.3 *Nederlandse projecten*

Nederland heeft, onder een aantal voorwaarden, volgens de bepalingen in het SDD MoU voor Nederlandse projecten oorspronkelijk \$ 50 miljoen beschikbaar.

Uit de jaarrapportage blijkt dat de inspanningen van het samenwerkingsverband van de ministeries van Defensie en Economische Zaken en de Nederlandse industrie tot een positief resultaat hebben geleid. Ons is meegedeeld dat per oktober 2015 het gehele bedrag dient te zijn verplicht.

4.3.4 *Inschakeling Nederlandse industrie*

- Het ministerie van Economische Zaken heeft aan de MFO-ondertekenaars en de bij ministerie van Economische Zaken bekende free-riders (bedrijven die

wel F-35-contracten hebben verworven, maar de MFO niet hebben ondertekend) waarvan uit diverse bronnen (de Amerikaanse opdrachtgevers, de bedrijven zelf, perspublicaties, etc) bekend was dat zij opdrachten hebben verworven, een opgave gevraagd van de verkregen F-35-contracten ter verificatie van de gerapporteerde F-35-contracten tot en met 31 december 2013.

- In de jaarrapportage is naar de stand van 31-12-2013 een bedrag van \$ 907 miljoen aan contractwaarde opgenomen. Hiervan hebben wij \$ 3 miljoen niet kunnen aansluiten met onderliggende opgaven.
- In de jaarrapportage zijn de verkregen F-35-contracten (dit betreft zowel SDD als LRIP) opgenomen voor zover deze de officiële status van contract hebben. Wij benadrukken dat in ieder geval een deel (ca. \$ 76 miljoen van de \$ 907 miljoen) van de genoemde contracten nog niet heeft geleid tot daadwerkelijke orders en omzet. Het gaat hier om toegezegde productieomzet in Memoranda of Understanding (MoU), Memoranda of Agreement (MoA) en Long Term Agreements (LTA), die nog niet is gerealiseerd, maar per LRIP wordt afgeroepen.
- Van de \$ 907 miljoen is door de bij het ministerie van Economische Zaken bekende free-riders \$ 22 miljoen aan F-35-contracten binnengehaald in de periode 2002 tot en met 2013.
- In de jaarrapportage is opgenomen dat Fokker Technology met Lockheed Martin (al dan niet in combinatie met Northrop Grumman) strategische overeenkomsten (Strategic Agreements) heeft afgesloten met een door Fokker geraamde waarde van \$ 4 miljard (prijsspeil 2012). Wij benadrukken dat binnen het ministerie van Economische Zaken geen onderbouwing van dit bedrag aanwezig is en wij dit derhalve niet hebben gecontroleerd.
- Zodra de MFO-partijen productieomzet realiseren, dienen deze partijen de Staat een opgave, voorzien van een controleverklaring, te verstrekken over de omvang van deze omzet. Met betrekking tot de door de MFO-partijen gehaalde en betaalde afdrachtplichtige omzet in 2013, is door het ministerie van Economische Zaken in 2014 een afdracht ontvangen van € 1,0 miljoen.

Auditdienst Rijk
ministerie van Financiën
Cluster Defensie

R. Daalder RA RE
Clustermanager

Auditdienst Rijk
ministerie van Financiën
Cluster Economische Zaken/
Algemene Zaken

A. van den Berg RA
Clustermanager

Bijlage bij accountantsrapport nr. ADR/2014/1226

Financiële verantwoording 2013 project Vervanging F-16

Tabel 27: Gerealiseerde ontvangsten (in miljoen €)

Deelfasen	ontvangen t/m 2012	ontvangen in 2013	ontvangen t/m 2013
Concept Demonstration Phase	0,0	0,0	0,0
System Development and Demonstration (Defensie)	0,0	0,0	0,0
System Development and Demonstration (EZ)	6,5	1,4	7,9
Nederlandse projecten	0,0	0,0	0,0
Voortgezette verwervingsvoorbereiding	0,0	0,0	0,0
Totaal	6,5	1,4	7,9

Tabel 28: Gerealiseerde betalingen (in miljoen €)

Deelfasen	betaald t/m 2012	betaald in 2013	betaald t/m 2013
Concept Demonstration Phase (Defensie)	10,5	0,0	10,5
Concept Demonstration Phase (EZ)	82,8	0,0	82,8
System Development and Demonstration	792,2	0,0	792,2
Nederlandse projecten	40,5	0,0	40,5
Voortgezette verwervingsvoorbereiding	327,7	89,4	417,1
Bijdrage doorontwikkeling PSFD-fase	22,9	11,3	34,2
Totaal	1276,6	100,7	1.377,3

Tabel 29: Openstaande verplichtingen (in miljoen €)

Deelfasen	openstaand per 311212	aangegaan in 2013	betaald in 2013	openstaand per 311213
System Development and Demonstration	0,0	0,0	0,0	0,0
Nederlandse projecten	0,0	0,0	0,0	0,0
Voortgezette verwervingsvoorbereiding	168,7	-0,7	89,4	78,6
Bijdrage doorontwikkeling PSFD-fase	11,3	0,0	11,3	0,0
Totaal	180,0	-0,7	100,7	78,6

Tabel 30: Openstaande voorschotten (in miljoen €)

Deelfasen	openstaand per 311212	nieuw in 2013	verrekend in 2013	openstaand per 311213
System Development and Demonstration	21,3	0,0	0,0	21,3
Nederlandse projecten	32,8	0,0	0,0	32,8
Voortgezette verwervingsvoorbereiding	318,5	92,9	0,0	411,4
Bijdrage doorontwikkeling PSFD-fase	22,9	11,8	0,0	34,7
Totaal	395,5	104,7	0,0	500,2

Toelichting bij tabellen 27 t/m 30

Algemeen

Bovenstaande tabellen geven voor de verschillende fasen van het project inzicht in de gerealiseerde ontvangsten, de gerealiseerde betalingen, de aangegane en openstaande

verplichtingen, de verstrekte, verrekenende en de openstaande voorschotten naar de stand van begin en ultimo 2013. Dit overzicht is opgesteld in overeenstemming met de vereisten voor financiële verslaggeving, zoals opgenomen in de Comptabiliteitswet en de Regeling Grote Projecten.

Alle voorschotten van voor 2008 zijn tegen de maandkoers van december 2007 gewaardeerd en de voorschotten vanaf 2008 zijn gewaardeerd tegen de op het moment van verstrekking geldende maandkoers. Deze waardering is in overeenstemming met de waardering zoals gehanteerd in de jaarrekening van Defensie over 2013.

Betalingen

Betalingen in vreemde valuta geschieden tegen dagkoers dan wel termijnvaluta. De verantwoording in de administratie geschiedt tegen de maandkoers van de betreffende maand van betaling. Bij deze boekingsgang ontstaan verschillen tussen de werkelijke koers van betaling en de verantwoorde koers. Deze verschillen kunnen significant zijn.

Verplichtingen

De aangegane en openstaande verplichtingen zijn gewaardeerd tegen plankoers (\$ 1 = € 0,758) dan wel de termijankoers indien het risico is afgedekt. Dit gebeurt in principe bij verplichtingen groter dan € 5 miljoen. Bij deze boekingsgang ontstaan verschillen tussen de koers van de aangegane verplichting en de verantwoorde betaling.

Voorschotten

De meeste betalingen met betrekking tot het project VF-16 worden als voorschot verstrekt en als zodanig geadministreerd. In tabel 30 is dit gedeelte van de verrichte betalingen weergegeven. Na voltooiing van de desbetreffende werkzaamheden en/of levering van de desbetreffende goederen of diensten worden deze voorschotten administratief verrekend. Hierbij ontstaan geen koersverschillen. Het leeuwendeel van de openstaande voorschotten wordt bepaald door de beide testtoestellen (inclusief bijkomende middelen). Zoals blijkt uit tabel 30 had de stand voorschotten ultimo 2013 een omvang van € 500,2 miljoen. In de afgelopen periode zijn voor de langst openstaande voorschotten de brondocumenten verzameld, op basis waarvan de administratieve verrekening kan plaatsvinden. De voorbereidingen daartoe worden op dit moment getroffen, en de daadwerkelijke verrekening zal nog dit najaar plaatsvinden.

Vorderingen

Zoals gemeld in het hoofdstuk 'Ontwikkelingen in andere landen' zijn inmiddels FMS-overeenkomsten afgesloten voor de aanschaf van F-35 toestellen door niet-partnerlanden. Nederland ontvangt als partner bij de ontwikkeling van de F-35 royalty's voor exporttoestellen. De hoogte van de te ontvangen royalty's wordt iedere twee jaar opnieuw vastgesteld tussen de F-35 partnerlanden, en bedraagt sinds september 2013 \$ 275.000 per toestel. Dit bedrag is van toepassing op FMS-contracten die in de komende periode worden afgesloten. Ten tijde van de eerdere aankoop van negentien toestellen door Israël gold een bedrag van ongeveer \$ 200.000 per toestel. De royalties worden overgemaakt in het jaar van levering van de toestellen.

De met deze aankopen samenhangende royalty's zullen als vordering in de financiële administratie worden vastgelegd. Hiertoe zal te zijner tijd een extra tabel 'openstaande vorderingen' in deze bijlage worden opgenomen.

